

“İMAMLAR/HALİFELER KUREYŞ’TENDİR” İDDİASININ KRİTİĞİ

İSRAFİL BALCI*

The Criticism of the Pretense “The Imams/Caliphs are from Quraysh”

Abstract: This article will discuss whether The Prophet Muhammad said the word “The Imams Are From Quraysh” which has been alleged that Abu Bakr said during the presidential debates in Sakife or not. It has been clearly understood that this word which is in existence in texts from the early period has taken its source from idea which the imamate of the Shi’a is belong to Family of the House /Ah al-Bayt, not in Sakife meeting, but in the establishment year of Umayyads, and Quraysh has been used the term instead of Ah al- Bayt. After that, the term imamate has been eliminated and this term has been transformed into the word “Caliph is from Quraysh”. At first the institution of caliphate has supposedly not had a religious character, but the mentioned one has been converted to a religious function as from Umayyads, , and it also has been assimilated by Abbâsîds. It is clear that a motive to put off the demand for administration or governship of Mevali and Ah al- Bayt lies behind the effort of Umayyads and Abbâsîds to identify this institution as religious.

Keywords: Quraysh, caliphate, imâmate, Sakife, presidential.

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ABD.
[ibalci@omu.edu.tr].

Öz: Bu makale, Sakîfe'deki başkanlık müzakereleri sırasında Ebû Bekir tarafından söylendiği iddia edilen "İmamlar Kureyş'tendir" sözünün Hz. Peygamber tarafından söylenip söylenmediğini ele almaktadır. Sünnî gelenekte başkanın/idarecinin Kureyş'ten olması gerektiği iddiası, Şîa'nın İmâmet doktrinine alternatif olarak üretilip Emevîler döneminde hadîs formuna sokulmuş ve kaynaklara girmiştir. Şîî gelenek idarecilği İmâmet olarak niteleyip bunun Ehl-i Beyt'e ait bir hak olduğunu iddia ederken, Emevîler döneminde Ehl-i Beyt yerine Kureyşîlik kavramı kullanılmış, Abbâsîler döneminde ise imâmet yerine hilafet tanımlaması kullanılarak, yöneticinin/halifenin Kureyş'ten olması gerektiği iddiası temellendirilmiştir. Halifelik makamı başlangıçta herhangi bir dini statüye sahip değilken Emevîler döneminden itibaren dinî bir misyona dönüştürülmüştür. Aynı anlayış Abbâsîler tarafından da benimsenmiştir. Emevîler ve Abbâsîlerin bu kuruma dinî kimlik kazandırma çabalarının arkasında Ehl-i Beyt'in ve Arap olmayan Müslümanların yönetim veya yöneticilik taleplerini engelleme hedefi etkili olmuştur.

Anahtar kelimeler: Kureyş, halifelik, imâmet, Sakîfe, başkanlık.

6 Giriş

OMÜİFD

Müslümanların idarecinin (halifenin) Kureyşli olmasına dair iddialar hadîs koleksiyonları başta olmak üzere, klasik İslâm tarihi kaynaklarına kadar birçok eserde yer alır. İddianın Sakîfe'deki başkanlık müzakereleri sırasında Hz. Ebû Bekir tarafından dillendirildiği ve bu söz üzerine Ensâr'ın idarecilik beklentisinden vazgeçtiği söylenir.

Sünnî kaynaklarda yer alan bu iddianın Şîî versiyonu "İmâmet" doktrini olarak karşımıza çıkar. Şîa Ehl-i Beyt teorisinden mütevellit olarak imâmeti Resûlüllah'a nesebi bağla sınırlı tutarken, aynı zamanda bu iddia Şîa'nın kendisini tanımladığı varlık sebebi niteliğindedir ve nasla sabit bir akide olarak doktrine edilmiştir.

Resûlüllah'ın vefatından sonra ortaya çıkan problemler dikkate alınırsa, Şîa'nın benimsediği "İmamlar Kureyş'tendir" iddiasının Sünnî gelenekteki versiyonu "Halifeler Kureyş'tendir" yorumuna doğru evrilmiştir. Şîî ya da Sünnî gelenekçe kabul edilen her iki versiyonun kesiştiği ortak nokta ise, yöneticilerin Arap/Kureyşli olmasıdır. Ancak Şîa bu anlayışı sadece Ehl-i Beyt ile sınırlı tutarken, Sünnî gelenek daha kapsamlı bir iddia ile bütün Kureyş'e paye vermektedir. Böylece fetihlerle birlikte

hatırı sayılır bir yekûnu teşkil eden gayri Arap tebaanın yönetim/yöneticilik taleplerinin ötelenmesine meşru bir gerekçe oluşturulmaktadır.

Bu makalede öncelikli olarak mezkûr sözün ait olduğu dönem veya ortaya atılma gerekçesine, Şiî veya Sünnî gelenekteki versiyonların hangi amaca yönelik olduğuna, bu sözün Resûlüllah tarafından söylenip söylenmediğine, keza Hz. Ebû Bekir tarafından Sakîfe'de bu bağlamda bir beyanın olup olmadığına temas edeceğim. Müteakiben şayet böyle bir iddia ortaya atılmışsa hangi bağlamda söylendiğine ve tarihi seyir içinde bu sözün gerçekte bir karşılığının bulunup bulunmadığına değineceğim.

Erken Döneme Ait Kaynaklarda “İmamlar Kureyş'tendir” Sözü

“İmamlar Kureyş'tendir/الْأَيْمَةُ مِنْ قُرَيْشٍ” sözünün erken dönemden itibaren kaynaklarda yer aldığını görüyoruz. Müelliflerin vefat tarihleri esas alınırsa ilk kez Ma'mer b. Râşid'in (ö.153/770) eserinde geçen rivayet, Hz. Ali'ye dayandırılmış ve şu muhtevada sunulmuştur:

الْأَيْمَةُ مِنْ قُرَيْشٍ، فَمُؤْمِنُ النَّاسِ تَبِعَ لِمُؤْمِنِهِمْ، وَكَافِرُ النَّاسِ تَبِعَ لِكَافِرِهِمْ/İmamlar Kureyş'tendir. Mümin insanlar kendilerinden mümin olanlara, kâfirler de kendilerinden kâfir olanlara tabi olurlar.¹

Rivayetin “İmamlar Kureyş'tendir” kısmı hariç, geri kalan bölümünün birçok farklı versiyonu vardır. Örneğin Bezzâr (ö.292/905),² Nesâî (ö.303/916)³ veya Ebû Ya'lâ'daki (ö.307/920) rivayetler de Hz. Ali'ye dayandırılmış, ancak birbirinden bazı farklılıklar arz etmektedir.⁴ Ma'mer b. Râşid'in (ö.153/770) eserinden naklettiğimiz az önceki rivayet, Nu'aym b. Hammâd'ın (ö.228/843) eserinde şu muhtevada yer alır:

الْأَيْمَةُ مِنْ قُرَيْشٍ، خِيَارُهُمْ عَلَى خِيَارِهِمْ، وَشِرَارُهُمْ عَلَى شِرَارِهِمْ، أَلَا وَلَيْسَ بَعْدَ قُرَيْشٍ إِلَّا (الْجَاهِلِيَّةُ)/İmamlar Kureyş'tendir. İmamlar Kureyş'tendir. Onların hayır-

¹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, tahk.: Habîbu'r-Rahmân el-'A'zamî, (Muşannef in 10 ve 11. cüzleri), Pakistan 1403H, XI, 58.

² Bezzâr, *el-Baḥru'z-Zeḥḥâr*, tahk.: Maḥfuzurrahmân Zeynullâh (I-IX); 'Adil b. Sa'd (X-XV II); Şabî 'Abdulḥâlık eş-Şâfi'î (XVIII, Medîne 1988/2009, XII, 321

³ Nesâ'î, *es-Sunen*, V, 405.

⁴ Ebû Ya'lâ, *Mu'cemu Ebî Ya'lâ el-Mevsûlî*, tahk.: 'İrşâdu'l-Ḥaḳḳî'l-'Eşerî, Fayşalâbâd 1407H, 145.

lıları sizin hayırlılarınızdan, şerlileri de sizin şerlilerinizden üstündür. Şu halde Kureyş'ten başkasına yönelmek sadece küfrün peşine takılmaktır.⁵

Dikkat edilirse aynı rivayet son ravi olarak aynı kişiye dayandırıldığı halde, yaklaşık 80 yıl sonra bazı eklemelerle değişime uğramıştır. Hz. Ali'nin yanı sıra bu rivayet Enes b. Mâlik⁶ ve Ebû Berze⁷ gibi isimlere dayandırılarak da nakledilmiştir. Ancak aynı raviye dayandırılrsa da hemen her rivayetin muhtevası veya hacmi birbirinden farklıdır. Enes b. Mâlik'e dayandırılan rivayet, farklı eserlerde farklı muhtevalarla da nakledilmiştir.⁸ Değişik hadîs kaynaklarında da aynı muhtevalı rivayetin kısmen farklı versiyonlarını görmek mümkün, ancak hacmi genişletmek için her birisini burada zikretmeyeceğim.⁹

“İmamlar Kureyş'tendir” rivayeti ensâb,¹⁰ tabakât,¹¹ siyer¹² veya tarih¹³ kaynaklarında da yer alır. Ancak hadîs eserlerinden farklı olarak

8

OMÜİFD

- ⁵ Nu'aym b. Hammâd, *el-Fiten*, tahk.: Semîr 'Emîn ez-Zuheyri, Kahire 1412, I, 121.
- ⁶ Tayâlisî, *el-Musned*, tahk.: Muḥammed b. 'Abdilmuḥsin et-Turkî, Mıṣır 1419/1999, III, 595; Aḥmed b. Ḥanbel, *Musnedu 'Aḥmed b. Ḥanbel*, tahk.: Aḥmed Ma'bed 'Abdulkerîm, Beyrût 1432/2011, V, 328, 460.
- ⁷ Tayâlisî, *el-Musned*, II, 240; İbn Ebî 'Âsım, *es-Sunne - İbni Ebî 'Âsım*, tahk.: Muḥammed Nâsir ed-Dîn el-Elbânî, Beyrût 1400, II, 532, 533; Rüyânî, *el-Musned*, tahk.: Eymen 'Alî Ebû Yemânî, I-II, Kahire 1416H, II, 25, 27.
- ⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, tahk.: Kemâl Yûsuf el-Hût, I-VII, Riyâd 1409, VI, 402; Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Musned*, V, 328, 460; İbn Ebî 'Âsım, *es-Sunne*, II, 531; Ebû Ya'lâ, *el-Musned*, tahk.: Huseyn Selîm Esed, Dimeşk 1404/1984, VI, 321.
- ⁹ Nu'aym b. Hammâd, *el-Fiten*, I, 121; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, VI, 403.
- ¹⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, tahk.: Suheyli Zekkâr, Riyâd ez-Zerkeî, Beyrût 1417/1996, I, 582, 584.
- ¹¹ Cāhız, *Faḍlu Benî Hâşim 'alâ Benî 'Abdi Şems*, I, 34; Baḥşel, *Târîhu Vâsıt*, tahk.: Kûrkîs 'Avvâd, Beyrût 1406/1985, I, 63, 123, 344; İbn 'Adiyy, *el-Kâmil fi Du'afâ' i'r-Ricâl*, tahk.: Mâzin Muḥammed es-Sersâvî, Riyâd 1434/2013, I, 557; Sem'ânî, *el-Munteḥab min Mu'cemi Şuyûḥi's-Sem'ânî*, Riyâd 1417/1996, I, 449; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, tahk.: 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî, 1415/1995, I, 295, XX, 205.
- ¹² Kâdî 'Abdulcebbar, *Teşbitu Delâ'ili'n-Nubuuvve*, Kahire, I, 262, 263, 167; İbn Nâsiruddîn ed-Dimeşkî, *Câmi'u'l-Âşâr fi's-Siyer ve Meolidi'l-Muhtâr*, tahk.: Ebû Ya'kûb Neş'et Kemâl, 1431/2010, VI, 492.
- ¹³ Vâkıdî, *er-Rıdde*, tahk.: Yaḥyâ el-Cebbûrî, Beyrût 1410/1990, 41; Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîḥ*, tahk.: Ekrem Dîyâ el-'Umerî, I-III, Beyrût 1401/1981, III, 222; Ya'kûbî, *et-Ta'rîḥ*, I, 146, 192; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Ma'âdinu'l-Cevher*, tahk.: Es'ad Dâğır, Kûm, III, 78.

belli bir bağlam içinde nakledilmiştir. Örneğin Belâzurî'nin (ö.279/893) verdiği bilgilere göre bu söz ilk kez Sakîfe'de Hz. Ebû Bekir tarafından dillendirilmiştir. Rivayete göre Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrah ile beraber Sakîfe'ye gittiği zaman Ensâr'ın sözcüsü başkanlığın kendilerine ait olması gerektiğine dair birtakım gerekçeler sıralamıştı. Öne sürülen gerekçeler üzerine Ebû Bekir söz almış ve Ensâr'ın hakkını teslim ettikten sonra, başkanın Muhâcirlerden olması gerektiğine dair bir konuşma yapmış ve sözlerini şöyle tamamlamıştır:

Emîrler bizden, vezirler (yardımcılar) sizden olmalıdır. Bu iş (yöneticilik/emâret), Kureyş haricinde birisinde olursa, Araplar bunu kabul etmez. Hatta ileri gelenleriniz bilir ki, Resûlullah “İmamlar Kureyş'tendir.” buyurdu.¹⁴

Hz. Ebû Bekir'in yanı sıra, Hz. Ömer'in ismi de başkanlığın Kureyş'e ait olduğu iddialarına karıştırılmıştır. Örneğin Sakîfe'de söz alıp şu iddiayı dillendirdiği söylenir:

Bizler onun soyundan olduğumuz için onun yerini alacak emîrlik/başkanlık konusunda bize, ancak davası batıl olan veya günahtan kaçınmayan ya da felaket çukuruna saplanan kimseler karşı çıkabilir.¹⁵

Hz. Ebû Bekir'e isnat edilen “İmamlar Kureyş'tendir” sözünün aslında Araplar tarafından bilindiği ve onun hatırlatması üzerine Ensâr'ın bu iddiasından vazgeçtiği söylenir.¹⁶ Mezkûr iddialarla idarecilik konusu, Kureyş'e özgü bir paye olarak vazedildikten sonra, adeta akıl almaz yorumlar dillendirilmiştir. Örneğin Zâhîruddîn el-Beyhakî'nin (ö.565/1170) *Lubâbu'l-Ensâb* adlı eserinde aynı söz nakledildikten sonra “Arab'ı ve Kureyş'i sevmek imandandır” ilavesi yapılmıştır.¹⁷ Burri'nin (ö.645/1247'den sonra) *el-Cevhere* adlı eserinde ise mezkûr söze “Kureyş'in arkasından gidiniz, önüne geçmeyiniz” eklemesi yapılmıştır.¹⁸ Bazı riva-

¹⁴ Belâzurî, *Ensâb*, I, 582, 584.

¹⁵ Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Beyrût 1387/1967, III, 209.

¹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, VII, 399.

¹⁷ Zâhîruddîn *Lubâbu'l-Ensâb ve'l-Elkâb ve'l-A'kâb*, I, 4.

¹⁸ Burri, *el-Cevhere fî Nesebi'n-Nebi ve Aşhâbihi'l-'Aşere*, tahk.: Muhammed et-Tüncî, Riyâd 1403/1983, I, 129.

yetlere göre Hz. Ömer tarafından oluşturulan altı kişilik şûranın tamamının Kureyş'ten seçilmesinin sebebi bile bu gerekçeye dayandırılmıştır.¹⁹

Görüldüğü üzere “İmamlar Kureyş'tendir” sözü erken döneme ait kaynaklarda yer almaktadır. Ancak hemen hatırlatalım ki, en erken kaynağımız Abbâsîlerin kuruluş dönemlerine kadar uzanmaktadır. Diğer bir deyişle bu rivayetin benimsenip metinleşmesi, Kureyşîlik tezinin ortaya atılıp yaygınlaştırıldığı döneme denk gelmektedir. Nitekim Sünnî geleneğin en önemli yapı taşları olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel (ö.241/856),²⁰ Buhârî (256/870)²¹ veya diğer otoritelerin²² eserlerinde, başkanın Kureyşli olması gerektiğine dair birtakım rivayetler bulunmaktadır. Biraz farklılık arz etse de, değişik kaynaklarda da aynı iddiaları görmek mümkündür.²³ Keza nispeten geç sayılabilecek Ebû 'Avâne (ö.316/928),²⁴ Taberânî (ö.360/971)²⁵ veya İbn Ehlî Mîmî (ö.390/1000)²⁶ gibi müelliflerin eserlerinde de benzer sözler yer almaktadır.

10

OMÜİFD

“İmamlar Kureyş'tendir” Sözünün “Halifeler Kureyş'tendir” Formuna Dönüşmesi

“İmamlar Kureyş'tendir” sözünün Sakîfe'deki başkanlık tartışmaları sırasında ortaya atıldığı söylene de, aslında bunun daha sonraki dönemde dillendirilip geriye dönük olarak, buradaki müzakerelere dahil edildiğini ortaya koyacak bir çok veriye sahibiz. Hadîs formuna sokulup dillendirilen söz, belli bir kabule dönüştürüldükten sonra metinleşme dönemiyle beraber literatüre girmiştir. Hatta zamanla “imamlar” ifadesinin yerini “halifeler” almış ve “Halifeler Kureyş'tendir” formuna dönüştü-

¹⁹ Belâzurî, *Ensâb*, VII, 399.

²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, IX, 217, IX, 221.

²¹ Buhari, “Ahkâm”, 2; “Menâkıb”, 2.

²² Darîmî, “Siyer”, 78; Beyhaki, *Sünenü'l Kübra*, VIII,221

²³ Ebû 'Avâne, *Musteħracu Ebî 'Avâne*, tahk.: 'Eymen b. 'Arif ed-Dimeşķî, Beyrût 1419/1998, IV, 373; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr - et-Taberânî*, tahk.: Hamdî b. 'Abdulmecîd es-Selefî, Kâhire, II, 196, 199.

²⁴ Ebû 'Avâne, *Musteħracu Ebî 'Avâne*, IV, 373.

²⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, II, 196.

²⁶ İbn Ehlî Mîmî, *Fevâidu İbn Ehlî Mîmî ed-Deķķâķ*, tahk.: Nebîl Sa'duddîn Cerrâr, Riyâd 1426/2005, I, 128.

rülmüştür.²⁷ Mezkûr iddianın ilk kez yer aldığı kaynak İbn Hanbel'in eseridir. Anılan rivayet şu muhtevada nakledilmiştir:

Kureyş'ten olan on iki *halife* geçene kadar din kaim kalacaktır.²⁸

Öğrencisi Müslim'in (261/875) eserinde ise aynı rivayet kısmen farklılaşmış ve şu muhtevaya dönüşmüştür:

Din, kıyame te kadar veya hepsi Kureyşli olan on iki *halife* başınıza gelene kadar varlığını koruyacaktır.²⁹

Her iki rivayet, son ravi olarak Câbir b. Semûre'ye dayandırılmıştır. Ayrıca Müslim'deki rivayetin kapsamı kısmî eklemelerle daha genişlemiştir. Bunun yanı sıra yine Müslim'de "Kureyş" adı kullanılmaksızın aynı rivayetin farklı versiyonları da bulunmaktadır.³⁰ Son ravi olarak Câbir b. Semûre'ye dayandırılan bir başka rivayetin muhtevası ise şöyledir: "Bu emr/emirlik/idare (هَذَا الْأَمْرُ), on iki halife geçinceye kadar aziz olarak devam edecektir."³¹ Bir başka rivayette ise "din" yerine "İslâm" kelimesi kullanılmıştır.³²

Görüldüğü üzere son ravi olarak Câbir b. Semûre isnadıyla nakledilen rivayetdeki "İmamlar Kureyş'tendir" ifadesi, müteakiben "Halifeler Kureyş'tendir" formuna dönüştürülmüştür. Yine bu süreçle beraber halifelîğe de, dinî bir statü veya rol verilmiştir. Sünnî gelenekçe benimsenen bu iddia, giderek yaygınlık kazanacak ve halifelerin Kureyş'ten olması gerektiği iddiasıyla beraber halifelik bu kabile merkezli bir tekele dönüşürülecektir. Böylece hatırı sayılır bir oranı oluşturan gayri Arap unsurların yönetim talepleri öteleneyecektir. Mamafih bu sayede zorunlu olarak

²⁷ İbn Keşîr, *el-Bidāye ve'n-Nihāye*, tahk.: 'Alî Şîrî, 1408/ 1988, VII, 40.

²⁸ Aḥmed b. Ḥanbel, *Musned*, IX, 217, IX, 221.

²⁹ Müslim, "İmare", 10.

³⁰ İbn Ömer'e isnat edilen bir hadîs metni şöyledir: "Resûlullah buyurdu ki, emîrlik insanlardan iki kişi kaldıkça Kureyş'te olacaktır." Buhârî, "Menâkıb", 2, "Ahkâm", 2, "Enbiya", 1; Müslim, "İmâret", 4. Değişik hadîs metinleri için bk. Buhârî, "Menâkıb", 1, "Ahkâm", 51; Müslim, "İmâret", 2, 3, 5-9; Ebû Dâvûd, "Sünne" 1, 9; Tirmizî, "Fiten", 46, 48.

³¹ Müslim, "İmare", 8.

³² Müslim, "İmare", 5, 7.

mevali tebaanın Emevî veya Abbâsî halifelerine boyun bükmelerinin zemini oluşturulacak ve hepsinden önemlisi Resûlullah'la kan bağı bulunan Benû Hâşim'in hilafet iddiasının da önü kesilecektir. Zira imâmeti "nesebi bir hak" olarak gören Şîa, bu meseleyi tartışma konusu yapmadığı için seçimi bile gerekli görmemiştir. Sünnî gelenekçe benimsenen Hilafetin Kureyşîliği iddiası da aslında Şiiilerin benimsediği anlayıştan çok farklıdır.

Şunu hatırlatalım ki, Sünnî gelenekçe benimsendiği şekilde halifeliğin başlangıçta dinî veya manevî bir konumu/statüsü yoktu. Sakîfe'deki toplantıda da halifelik tartışması değil, başkanlık (emîrlik) müzakereleri yapılmıştır. Fakat bu konu kaynaklarda "hilafet tartışmaları/müzakereleri" gibi tanımlamalarla galat-ı meşhur haline gelmiştir. Oysa Sakîfe'de "halife" veya "hilafet" ifadesi hiç kullanılmamıştır. O süreçte ashop bu kavramı henüz kullanmıyordu. Dikkat edilirse Resûlullah vefat ettiği zaman Hz. Ebû Bekir'in yaptığı konuşmada da halifelik değil *emr/emirlik/idare* (هَذَا الْأَمْرُ) kavramı kullanılmıştır. Rivayete göre halk Resûlullah'ın vefatı nedeniyle üzgün ve şuursuz bir şekilde ortalıkta dağılmış vaziyetteyken Hz. Ebû Bekir önlerine geçerek onları teskin etmeye çalışmış, Resûlullah'ın ölümlü olduğuna vurgu yapan ayetleri hatırlatmış³³ ve şu uyarıda bulunmuştur:

Ey insanlar! Bilmiş olun ki, Muhammed kendi yoluna koyulup gitti. Şu halde onun *emr/başkanlık görevini* herhangi bir kişinin üstlenmesi kaçınılmazdır. Düşünün, taşının ve sonra kararınızı söyleyin. Allah sizlere merhamet etsin.³⁴

Bir başka rivayette de aynı kavramın (emr) kullanıldığına işaret edilir. İddiaya göre henüz Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında Abbâs b. Abdulmuttalib (32/653), Hz. Ali vasıtasıyla başkanlığın Haşimîler'de kalmasını sağlamaya çalışmış, bu nedenle Resûlullah'ın yüzünde ölüm emareleri sezdiğini ifade ederek olası vefat durumunda yöneticilik göre-

³³ Zümer 39/30; Enbiyâ 21/34-35; Al-i İmrân 3/144.

³⁴ Vâkıdî, *Ridde*, 20.

vinin başkasının eline geçmemesi için bir an önce konuşmaları gerektiğini söylemiş ve şu öneride bulunmuştur:

Gidip Resûlullah'ın yerine kimin geçeceğini öğrenelim. Şayet *emr* (idarecilik), bizde kalacaksa öğrenmiş oluruz. Bize düşmeyecekse de, Resûlullah, bizim aracılığımız ile bir vasiyette bulunmuş olur.” Ancak Hz. Ali onun önerisinin kabul etmemiş ve şu mukabelede bulunmuştur: “Ya bize vermezse? Bir daha da hak talep edemeyiz ve ileride hiç kimse bu işi bize bırakmaz.”³⁵

Hz. Ebû Bekir'in *emîr* seçilmesine kadar gelişen süreçte başkanlık veya halifelikle ilgili tablo yukarıda özetlenen şekildedir. Biat gerçekleştirdiği zaman ashap tıpkı Hz. Peygamber'i "Resûlullah/Allah'ın Elçisi" olarak andığı gibi, onu da "Halifetullah/Allah'ın Halifesi" sıfatıyla anmak istemiştir. Ancak Ebû Bekir buna karşı çıkmış ve kendisinin "Allah'ın halifesi" değil, olsa olsa "Resûlullah'ın halifesi" olabileceğini söylemiştir. Zira "Allah'ın halifesi" tanımlamasının ciddi yanlış anlama veya yorumlamalara dönüşebileceğini fark etmiştir.³⁶ Bu nedenle kendisine "Halîfetu Resûlillah/Resulullah'ın Halifesi" denilmesinde ısrar etmiştir.³⁷

Dikkat çekmek istediğimiz önemli hususlardan birisi ise, Müslümanların Hz. Ebû Bekir'i herhangi bir dinî/manevî statüde veya konumda görmemiş olmalarıdır. Sahabe onu Resûlullah'ın dünyevi liderlik/başkanlık veya yöneticilik sorumluluğunu yerine getiren kişi olarak telakki etmişlerdir. Mamefih Ebû Bekir de kendisini böyle bir konumda görmemiştir. Kaldı ki, "Resulullah'ın Halifesi" denilmesini isteyerek, sadece onun yöneticilik görevini üstlendiğini/devraldığını beyan etmiştir. Daha sade ifadeyle söylemek gerekirse, konumunun "Müslümanların başkanı/idarecisi" bağlamında görülmesini istemiştir. Oysa Emevîler döneminden itibaren halifelik makamına büyük oranda dinî/manevi bir misyon yüklenmiş ve bu anlayış Abbâsîler döneminde daha da artmıştır. Yeri gelmişken belirtelim ki, hilafet ve imâmet kavramları sonraki dö-

³⁵ İbn Hişâm, *Siretü'n-Nebî (s.a.s.)*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Mısır 1963/1383, IV, 1068-1069; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't Târîh*, Tomberg, Beyrut 1965, II, 321.

³⁶ Ebû Dâvud, "Harac, Fey' ve İmare", 18, 19.

³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Kahire 2002, III, 168.

nemlerde, mezhep taraftarlarınınca dinî veya manevî bir konumda görül-
düğü/gösterildiği için böyle bir işlevselliğe sahipmiş gibi telakki edilmiş-
tir. Verilen bilgiler dikkate alındığında geleneksel yorumlarda tanımlan-
dığı gibi Sakîfe'deki müzakereleri "halifelik" veya "hilafet" tartışmaları
şeklinde değerlendirmek yerine, "başkanlık müzakereleri" olarak tanımla-
mak kanaatimce daha yerinde olacaktır.

Unutmamak gerekir ki, Hz. Ebû Bekir için kullanılan "Halîfetu
Resûlillah" kavramı, kendisinden sonra başkan olan Hz. Ömer ve mütea-
kip halifeler döneminde kullanılmamıştır. Hz. Ömer, Ebû Bekir'den sonra
başkan olduğu için "Resûlullah'ın halifesinin halifesi" gibi sıfatla anılma-
sı gerekmektedir. Ancak bu kullanımın zorluğu nedeniyle, Hz. Ömer
kendisine "Emîru'l-mü'minîn/Müminlerin Emîri/Başkanı" denilmesini
istemiş ve bu isim yaygınlaşmıştır. Böylece kendisi dahil Hz. Osman ve
Hz. Ali de "Emîru'l-mü'minîn" sıfatıyla anılmışlardır.

14

OMÜİFD

Muaviye b. Ebî Süfyan da yönetimi ele geçirdiği zamanda "halife"
değil, "Emîru'l-mü'minîn" sıfatını kullanmıştır. İdareyi ele geçirdiği dö-
nemde de emîrin/başkanın herhangi bir dinî statüsü veya konumu yoktu.
Ancak değişen ve gelişen siyasal şartların da etkisiyle, Emevî idarecileri
kendilerine dinî-manevî bir konum kazandırma gayreti içine girmişler ve
bu durum Abbâsî halifeleri tarafından daha üst seviyeye taşınmıştır. Böy-
lece Müslümanların idarecisi olan halifelik makamı giderek dinî statüde
bir konuma doğru evirilmiştir. Zira her iki hanedan mensupları da Ku-
reyşîlik tezi üzerinden kendi siyasal konumlarını güçlendirme hedefi
gütmüşlerdir.

Her ne kadar Muaviye de selefleri gibi "Emîru'l-mü'minîn" sıfatını
kullanmışsa da, özellikle gayri meşru yollarla iktidara gelmenin de etki-
siyle, idarî konumuna meşru bir statü kazandırma gayretine girerek bir-
takım tedbirlere başvurmuştur. Nitekim "idareyi/mülkü, Allah'ın diledi-
ğine verdiği/vereceği" iddiası üzerinden, iktidara gelişlerini meşrulaştır-
ma gayreti içine girmiştir. Nitekim Hz. Ali ile iktidar mücadelesinden
galip çıkınca, iktidara gelişini "Allah'ın lütfu ve kaderi" ya da "haklı ol-
dukları için Allah'ın kendilerine idareyi nasip ettiği" söylemlerini kul-

lanmıştır. Şu hadîs rivayetinin Muaviye kanalıyla aktarılıyor olması oldukça manidardır:

Ümmetim arasında daima Allah'ın emrini ye rine getirmekte sebatkâr davranan, kendilerini yalanlayanların ve muhaliflerinin zarar veremeyeceği bir ümmet vardır. Onlar kıyamet kopuncaya kadar var olacak ve hep hakikat üzerinde sabit kalacaklardır.³⁸

Bu tür söylemler Resûlüllah'ı taklit ederek Cuma hutbelerinde onun kaftanını giyip dindar bir görüntü sergileme çabaları ile taçlandırılmıştır. Kendisinden sonraki halifeler de aynı gaye ile hareket etmişlerdir. Nitekim Emevîlerin Irak valisi Haccac b. Yûsuf bir Cuma hutbesinde Abdulmelik b. Mervan'ı “Allah'ın halifesi ve seçkin kulu” olarak tanımlayabilmiş ve onu dinleyip itaat etmeleri gerektiği uyarısında bulunmuştur.³⁹ Emevî idarecilerinin bütün gayretlerine rağmen kamu vicdanında istedikleri yeri edinemedikleri de bir gerçektir.

Öte yandan Emevîlerin “mevali politikaları” nedeniyle, hatırı sayılır orandaki mevali nüfusun oluşturduğu muhalefet ve özellikle yönetim/yöneticilik taleplerinin, Benû Ümeyye idarecilerini kaygılandırıldığını unutmamak gerekir. Onları kontrol etmek veya yönetim taleplerini ötelemek kolay değildi. Bu kitleyi itaat ettirebilmenin en kestirme veya belki de meşru yolu, başkanlığın “ilahi bir lütuf olarak” Benû Ümeyye'ye bahşedildiği iddiasıdır. Bu iddia Sakîfe'deki başkanlık tartışmaları sırasında dile getirilen bazı gerekçelerin tevil edilmesi veya bunlara yapılan eklemelerle referanslandırılmıştır. Nitekim Ensar'ın ısrarına karşılık Hz. Ebû Bekir'in “Emirler bizden, vezirler/yardımcılar sizden(dir)/olsun” önerisi, adeta sığınak gibi görülmüş ve bu söze eklenen “İmamlar Kureyş'tendir” sözü ile beraber başkanlık/idarecilik Kureyş'e ait bir hak olarak sunulmuştur. Müteakiben hadîs formuna sokulan bu iddia adeta Şîa'nın *imâmet* doktrinine karşı alternatif, hatta belli bir dengelemeyi de oluşturmuştur.

³⁸ Buhârî, “Tevhid”, 29.

³⁹ Ebû Dâvud, “Sünne”, 8.

Yönetimin Kureyş'e ait bir hak olarak sunulması ve bunun hadîs formuna sokulması ile ilgili ilginç rivayetler nakledilir. Örneğin Zührî isnadlı bir rivayette konu ile ilgili şu detaylar anlatılır:

Şuayb, Zührî'nin şunları anlattığını söyledi: Abdullah b. Amr b. e'l-Âs "Kahtânîler'den birisi ileride melik/idareci olacaktır" diye bir söz sarf etmiş ve bu söz Muaviye'ye ulaşmıştı. Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im Kureyşli bir heyetle birlikte Muaviye'nin huzurunda bulunduğu sırada, Muaviye ayağa kalkıp bu söze istinaden şunları söyledi: Ey Kureyş heyeti! Bana ulaşan kesin bilgiye göre, sizden bazı kişiler Allah'ın Kitâbı'nda olmayan ve Resûlullah'tan nakle dilmeyen birtakım sözleri hadîs olarak nakle diyormuş. Emîn olun ki, bu iddiada bulunanlar sizin cahillerinizdir. Ben, sahibini dalâlete sürükleyen bu bâtil sözlerden sizleri tenzih ederim. Çünkü ben Rasûlullah'tan şunları işittim: "Muhakkak bu emaret/yönetim işi Kureyş'te olacaktır. Onlar dini ve cibelesini yerine getirip adaletle hükmettikleri sürece, kendilerine hiçbir kimse düşmanlık edemeyecektir. Eğer onlar dinden ve adalatten saparsa, Allah Kureyş'i yüzüstü ateşe sürükler."⁴⁰

16

OMÜİFD

Rivayet, yönetim sorumluluğunun Kureyş'e ait bir hak olduğunu iddia ederken, aynı zamanda bu iddianın bizzat Resûlullah'la referanslandırılıp sunulması hayli manidardır. Böylece hem mevali hem de Kureyş'ten olamayan Arap kabilelerinin yönetim/yöneticilik taleplerinin önü kesilmiş, aynı zamanda Kureyşîlik iddiasıyla da Benû Ümeyye'ye müsait bir alan açılmıştır. Aslında Hz. Ebû Bekir ile başlayıp Hz. Ömer'in oluşturduğu şûra ile Kureyş tekeline dönüşen hilafet, Hz. Osman dönemi ile birlikte adeta Emevîleşmiş,⁴¹ Benû Ümeyye döneminden itibaren aynı anlayış resmileşmiş ve bu anlayış Şîa'ya karşı Kureyşîlik teziyle temellendirilmiştir.

Kureyşîlik tezinin Emevîler döneminde bu derece ön plana çıkarılmasının bir başka sebebi ise, Hz. Ömer döneminden itibaren fetihlerle beraber bu bölgeye gelip yerleşen Güney Arabistan kökenli Arap kabilelerinin muhalefidir. Arap olmaları nedeniyle onların muhalefeti iktidar

⁴⁰ Buhari, "Ahkâm", 2; "Menâkıb", 2; Darimi, "Siyer", 78; Beyhaki, *Sünenü'l Kübra*, VIII,221.

⁴¹ Ahmet Akbulut, "Hâriciliğin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi", *AÜİFD*, (C. XXXI, Ankara 1989, ss. 331-348), 332.

için mevaliden daha tehlikeliydi. Bilindiği üzere Yemen kökenli kabilelerin soyu, Araplar'ın iki ana kolundan birisi olan Kahtânîler'e dayanır. Diğeri ise Adnânîler'dir. Ancak Kahtânîler kendilerini Adnânîler'e göre daha soylu sayardı. Nitekim Kahtânîler, Adnanîler'i “Arab-ı mütearribe” veya “Arab-ı Müsta'ribe/sonradan Araplaşmış Araplar”⁴² kendilerini ise “Arab-ı âribe/Özbeöz Araplar” olarak niteleyip üstün görüyordu.⁴³

Kaynaklar Kahtânîler ile Adnanîler'in öteden beri ihtilaflı olduklarını haber verir. Her ne kadar İslâm akidesi asabiyet duygusunu tasvip etmese de, Resûlullah'tan sonra bu anlayış yeniden hortlamıştır. Nitekim ilk tezahür henüz Resulullah'ın vefat ettiği gün Kahtânî soyundan gelen Medine'deki Evs ve Hazrec kabilelerinin aceleciliğiyle kendisini göstermiştir. Ensâr Muhacirlere haber vermeksizin bir araya gelip başkanlığı/idareyi ele almak istemiş, ancak daha sonradan Adnânî kökenli muhacirler (Kureyş) müdahil olmuşlardır. Böylece Resûlullah'ın vefat ettiği gün başkanlık konusu probleme dönüşmüştür. Sakîfe'deki toplantıda Adnânî soyundan gelen Muhacirler (Kureyş), başkanlığı ele geçirdikten sonra, dikkat edilirse Kahtânî soyundan gelen Medineli Ensâr başkanlığı ele geçirmek için bir daha ortaya çıkmamıştır. Oysa başkanlık konusunda hayli istekli ve ilk adımı atan taraf olmuşlardır. Dahası Ensâr gibi Güney Arabistan kökenli diğer kabileler de Kureyş'in elinden başkanlığı alamamıştır.

⁴² Adnânî soyu, Hz. İsmail'e dayanır. Malum olduğu üzere kendisi Arap değildir. Yemen kökenli olan Cürhümlü bir kadınla evlenmiştir. Kureyş'in de dahil olduğu Araplar'ın soyu onun nesline dayanır ve Adnânîler olarak bilinir. Bu nedenle Güney Arabistan kökenli kabileler Adnânîleri sonradan Araplaşmış Araplar olarak niteliyorlardı. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-'Umem*, tahk.: Muḥammed 'Abdulkâdir 'Aṭâ, Muṣṭafâ 'Abdulkâdir 'Aṭâ, Beyrût 1412/1992, I, 248; Cevâd 'Alî, *el-Mufaṣṣal fî Târîhi'l-'Arab Kaḫle'l-İslâm*, I-XX, 1422/2001, I, 294, II, 158, IV, 302, 325, XVI, 173, 179, 318

⁴³ İbn Ḥabîb, *el-Muḫabbar*, tahk.: Ilse Lichtenstadter, Beyrût, 395; Belâzürî, *Ensâb*, I, 3, 5, 25; Ṭaberî, I, 204, III, 361; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, tahk.: 'Umar 'Abdusselâm Tedmurî, Beyrût 1417/1997, I, 93; İbn Ḥazm, *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*, Beyrût 1403/1983, I, 486; İbn 'Abdilberr, *el-İnbâh 'alâ Kaḫâili'r-Ruvâh*, tahk.: İbrâhîm el-'Ebyârî, Beyrût 1406/1985, I, 28, 29; el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-'Arab*, tahk.: İbrâhîm el-İbyârî, Beyrût 1400/1980, 11, 12.

Hız. Ali'nin öldürülmesi ve ardından Muaviye'nin iktidarı ele almasından sonra Emevî idaresine karşı Irak muhalefeti giderek artmıştır. Her ne kadar Muaviye Kahtânî kökenli Kelb kabilesinden evlilik yapıp Şam bölgesindeki kabilelerin desteğini almışsa da, Irak bölgesinin muhalefeti ni kıramamıştır. Kendisinden sonra annesi Kahtân kökenli olan Yezid b. Muaviye iktidara gelmiş, ancak Irak muhalefeti yine devam etmiştir. Aksine daha da keskinleşmiştir. Dolayısıyla Kureys'e karşı üstün olduğunu iddia eden Kahtânî kökenli bu kabilelerin muhalefeti Emevî veya Abbâsî iktidarı için ciddi bir tehdit unsuru idi. Nitekim bu tehdit müteakip dönemde ortaya çıkan Kahtân kökenli Kinde kabilesine mensup İbnü'l-Eş'as isyanında iyice kendisini göstermiş ve Emevî iktidarını ciddi ölçüde sarsmıştır. Hatırlanacağı üzere İbnü'l-Eş'as, Abdümelik (685-705) zamanında Emevîlere isyan edip halifeliğini ilan etmiştir.⁴⁴ Dikkat edilirse yukarıda referans verilen rivayette Kahtânî soyundan halife çıkabileceği yönündeki söyleme karşı, Muaviye şiddetle tepki göstermiş ve böyle bir düşünceyi küfür olarak nitelemiştir.

⁴⁴ İbnü'l-Eş'as önce Emevîler'in Irak valisi Ubeydullah b. Ziyad yanındaydı. Sonradan Mekke'de halifelik ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in safına geçti. Irak bölgesinde isyan başlatan Muhtâr es-Sakâfî'ye karşı Abdullah b. Zübeyr'in safında savaştı. Ayrıca Deyrûcesâlik savaşında (72/691) da Emevî ordularına karşı Abdullah b. Zübeyr'i destekledi. Fakat savaş Emevîler kazandı ve Irak bölgesi onların eline geçti. Bu arada Haricilerle mücadele eden Mühelleb b. Ebî Süfere de Halife Abdümelik safına geçince, İbnü'l-Eş'as saf değiştirip ona biat etti. Müteakip süreçte Hâricilere karşı mücadele etmekle görevlendirilen İbnü'l-Eş'as Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sakâfî ile arası açılınca, yeniden Emevî iktidarına karşı isyan bayrağını çekti ve halifeliğini ilan etti. Emevî yönetiminden memnun olmayan Irak uleması ve bütün gruplar ile mevâliyi birleştirerek Şamlılar'a karşı büyük bir mücadele başlattı ve Basra'yı bile ele geçirdi. Ancak sonradan Haccâc karşısında mağlup olarak isyanı bastırıldı. Onun halifelik ilan etmesi ve Emevî iktidarına karşı giriştiği mücadele, hiç şüphe yok ki yukarıda anlatmaya çalıştığımız rivayetlerin üretilmesine müsait bir alan açmıştır. İbnü'l-Eş'as isyanı hakkında bk. Hâlif b. Hayyât, *et-Târîh*, tahk.: Ekrem Dîyâ el-Umerî, Dimeşk, Beyrût 1397/1977, 264, 279, 280-94; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, tahk.: Şervet 'Ukkâşe, 1413/1992, 337; el-Ya'kûbî, I, 221-22; Taberî, V, 373-381; Ebü'l-'Arab et-Temîmî, *el-Mihen*, tahk.: 'Umar Süleymân el-'Ukaylî, Riyâd 1404/1984, 220, 229, 243-44, 288; el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, tahk.: 'Abdullah İbrâhîm es-Şavî, Kahire, I, 272-73; ayrıca bk. Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 32-33.

Adnânî Kahtânî üstünlük mücadelesi, değişik yönleriyle rivayetlere yansımıştır. Örneğin Adnânîler kendilerini üstün gören Kahtânî ırkına karşı, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail üzerinden bir üstünlük payesi elde etmeye çalışmışlardır. Özellikle Resûlullah'la birlikte bu anlayışı daha perçinlemişlerdir. Böylece Kureyş'in sahip olduğu şeref ve üstünlüğü ifade eden çeşitli rivayetler üretilmiş,⁴⁵ bunların önemli bir bölümü hadîs kategorisinde sunulmuş ve kaynaklara girmiştir. Dolayısıyla hilafetin Kureyşîliği iddiası da bu fazilet yarışının uzantısından başka bir şey değildir.

Hemen hatırlatalım ki, Şîa'nın benimsediği *imâmet* doktrini Hz. Peygamber'e "nesebi bağ" (Ehl-i Beyt) ile sınırlıdır. Dikkat edilirse yukarıdaki rivayette ise Ehl-i Beyt kavramının yeri Kureyş kavramıyla değiştirilmiş ve "İmamlar Kureyş'tendir" şeklinde formüle edilmiştir. Böylece Şîa'nın imâmet doktrini, kısmen form değişikliğine uğratarak yine Resûlullah'tan referansla temellendirilmiş ve hadîs olarak sunulmuştur. Oysa Hz. Peygamber hayattayken yöneticinin kim olacağı veya nasıl seçileceği konusunda hiçbir imada bile bulunmamıştır. Bir başka ifadeyle ne bir zümre ne de bir bireyi işaret etmiştir. Nitekim bu yüzden vefat ettiği zaman ashap arasında başkanlık konusuyla ilgili görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Sakîfe'de yapılan uzun uzadıya müzakereler bu konuda bir işaretin olmadığı en önemli referansıdır. Nitekim Sünnî gelenek baştan beri, "Resûlullah'ın yerine kimseyi bırakmadığı" iddiasını savunmuştur. Ancak bir taraftan da yukarıda işaret edildiği üzere Şîa'nın iddiasına karşı dengeleme sağlama gayesiyle bazı iddialar ortaya atıp dengeleme sağlama yoluna gitmiştir.

Sakîfe'deki müzakerelerde dile getirilen karşılıklı gerekçelerden sonra başkanlığın Muhacirler'e ait olması gerektiği yönünde bir görüş ortaya çıkmış ve müteakiben gerçekleşen umumi biatle birlikte Ebû Bekir başkan/halife seçilmiştir. Ancak bu konudaki tartışma, müteakip süreçte Müslümanlar arasında hep sorun olmaya devam etmiştir. Örneğin Şîa, imâmeti nasla tayin edilmiş bir hak olarak gördüğü için seçimi kabul

⁴⁵ Mustafa Fayda, "Adnân", DİA, İstanbul 2001, XXIV, 202.

etmez ve nesebi bağla bu makamın Ehl-i Beyt mensuplarına ait olduğunu savunur. Hatta sırf bu yüzden ilk üç halifeyi Ali'nin hakkını yemekle suçlar. Şîa, imâmeti sadece dünyevî otorite değil, hem cismanî hem ruhanî yetkiler bakımından nübüvvetin devamı olan bir kurum olarak görür.⁴⁶

Şîa bu iddiası için ayrıca "Gadîr-i Hum" (غدیر خم) ve "kırtas olayını" referans gösterir. Rivayete göre Resûlullah Veda Haccı'ndan dönerken Cuhfe yakınlarındaki Gadîr-i Hum mevkiine geldiği zaman (18 Zilhicce 10/17 Mart 632) burada konaklamamış ve ashabını etrafına toplayıp (çok çeşitli varyantları da bulunan) şu açıklamalarda bulunmuştur:

Size iki şey bırakıyorum. Birisi Allah'ın Kitab'ı, diğer ise Ehl-i Beytim. Benden sonra bunlara sarılırsanız asla sapıklığa düşmezsiniz." Sonra Hz. Ali'yi sağ tarafına alıp elini kaldırmış ve şu tavsiyede bulunmuştur: "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır. Allah'ım, onu seveni sev, ona düşman olana düşman ol."⁴⁷

20

OMÜİFD

Resûlullah'ın sözlerinden sonra güya orada bulunanlar sırayla Hz. Ali'yi tebrik etmiş ve böylece velâyeti kesinleşmiştir.⁴⁸

Şîa'nın ikinci referansı *kırtas (kâğıt) olayıdır*. Onların iddiasına göre Resûlullah hastalığı sırasında Hz. Ali'yi yerine tayin etmek için kâğıt kalem istemiş ve vasiyette bulunacağını söylemiştir. Ancak Hz. Ömer müdahale ederek engel olmuş ve Ali'nin velayetinin yazılı olarak kayıt altına alınmasını engellemiştir. Bu iddianın Sünnî versiyonlarından birisinde Ali yerine Ebû Bekir ismi eklenmiştir. İbn Sa'd'ın verdiği bilgiye göre Resûlullah Hz. Aişe'ye şunları söylemiştir:

Bana Ebû Bekir'i ve kardeşini (Abdurrahman'ı) çağır ki, ona yazılı vasiyette bulunayım. Çünkü (başkanlık konusunda) istekli birisinin 'ben

⁴⁶ Mustafa Öz-Avni İlhan, "İmâmet", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 201.

⁴⁷ Tirmizî, "Menâkıb", 19.

⁴⁸ Muhibbuddîn eṭ-Ṭaberî, *Zeḥâiru'l-Uḫbâ fi Menâkıbi zevî'l-Ḳurbâ*, Mısır 1356/1937, I, 67, 68; İbn Keşir, *es-Siretu'n-Nebeviyye (el-Bidâye ve'n-Nihâye'den)*, tahk.: Muṣṭafâ 'Abdulvahîd, Beyrût 1395/1976, IV, 206, 414, 416-19, 425; Diyârbekrî, *Târîhu'l-Ḥamîs fi Ahvâli Enfesi'n-Nefis*, Beyrût, I, 315, 351; Halebî, *İnsānu'l-Uyûn fi Sireti'l-Emîni'l-Me'mûn*, Beyrût 1427H, III, 384; Ethem Ruhi Fıǧlalı, "Gadîr-i Hum", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 279.

daha layığım' diye ortaya çıkmasından endişeliyim. Zira böyle bir söylemi Ebû Bekir hariç, Allah ve müminler asla kabul etmez.⁴⁹

Aynı iddia hadîs formuna sokulmuş ve Müslim tarafından da nakle edilmiştir.⁵⁰ Bir başka rivayette ise Resûlullah, Hz. Ebû Bekir'in oğlu Abdurrahman'ı çağırılmış ve şunları söylemiştir: “Bana (yazmak için) bir kürek kemiği getir de, (başkanlık hakkında) ihtilaf olmaması için baban adına bir vasiyette bulunayım.” Abdurrahman isteği gerçekleştirmek için yerinden kalktığı sırada, Hz. Ömer engel olmuş ve “Allah ve müminler baban hakkında ihtilaf çıkmasına fırsat vermez.” deyip ona mani olmuştur.⁵¹

Şîa'nın iddiasına göre, Hz. Peygamber Hz. Ali'yi kendi yerine tayin edecekti, ancak Hz. Ömer araya girip onun velayetini engellemiştir. Resûlullah'ın kararı kesin olduğu halde, Ömer bunu engelleyerek hem Ali'nin hakkını yemiştir hem de nassı inkâr ettiği için küfre girmiştir. Hatta Ebû Bekir ve Osman da onunla aynı suçun ortakları olmuşlardır.

Sünnî gelenek ise aynı rivayet üzerinden Ebû Bekir ismini ortaya atmış ve adeta dengeleme sağlamıştır. Böylece Şîa'nın inanç doktrinine dönüştürdüğü *imâmet* teorisi, Sünnî geleneğe *hilafet* teorisi olarak tanımlanmıştır. Her ne kadar Ehl-i Sünnet düşüncesinde *imâmet* meselesi Şîa gibi inanç doktrini olarak gözükmese de, halifenin Kureyş'ten olması ve hilafet makamının da dinî bir statüde gösterilmesi hemen hemen aynı kapıya çıkacak benzerliklere sahiptir. Hâlbuki her iki kurumun da dinî mahiyeti yoktur. Nitekim her iki geleneğin dışında kalan Hâricîler, İslâm toplumunun halifesiz de olabileceğini savunmuşlar ve bu makamı dinî bir konumda değerlendirmemişlerdir.⁵²

Şîa'nın yanı sıra Hâricîlik, Mutezile ve Mürctie gibi ekollerce de *imâmet* meselesi tartışılmış ve farklı görüşler benimsenmiştir. Örneğin

⁴⁹ İbn Sa'd, III, 165.

⁵⁰ Müslim, “Fadâilu's Sahabe”, 11.

⁵¹ İbn Sa'd, III, 165.

⁵² Şehristânî, *el-Müel ve'n-Nihal*, Beyrut 1986, I, 91.

Mutezile⁵³ veya Mürcie'ye mensup ulema arasında tam bir ittifak olmakla beraber, kahir ekseriyet imâmet için Kureyşîlik şartını benimsemez. Müslüman olmak ön koşuluyla idareye gelenlerin imâretinin/idareciliğinin kabul edilmesi gerektiğine dair genel bir kabul vardır.⁵⁴ Hâricîler ise Kureyşîlik şartını ön koşul olarak görmezler. Gerektiğinde bir köle, bedevi, hür veya Kureyş'ten de olabileceğini kabul ederler.⁵⁵ Böylece ırk üstünlüğe dayalı bir anlayışı tümünden reddederler. Akbulut onların bu tutumunu günümüz tabiriyle "demokratik anlayış" olarak niteler.⁵⁶ Gerlof V. Vloten, hangi fırka veya nesepten olursa olsun halifenin lâıyk kişi arasından seçilmesini savunmaları nedeniyle Hariciler'i "cumhuriyetçiler" olarak tanımlar.⁵⁷

Görebildiğimiz kadarıyla Kureyşîlik iddiası siyasal erkin desteğiyle beraber, tam bir tekele dönüştürülmüştür. Dahası Sünnî gelenek hem Şîa'nın *imâmet* doktrininden esinlenerek dengeleme sağlarken hem de kendisine alan açmıştır. Örneğin Sünnî gelenek Şîa'nın "imâmet Ehl-i Beyt" telakkisine mukabil, imameti halifelîğe, Ehl-i Beyt'i ise Kureyşîliğe sabitlemiş, "Ehl-i Beyt" yerine "Kureyş" kavramı kodifike edilmiştir. Böylece "İmamlar Kureyş'tendir" mottosu dillendirilerek hem mevali ve Şîi tebaanın hem de Ali evladının önü kesilmiştir. Keza hadîs formuna sokulan bu iddia ile beraber, hilafet makamının Muaviye tarafından saltanata dönüştürülmüş olması da yadırganmamıştır.

Hicrî 150'li yıllarda metinleşip hadîs literatürüne de giren⁵⁸ "İmamlar Kureyş'tendir" sözü, yaklaşık 90 yıl sonra, "Halifeler Kureyş'tendir" formuna dönüştürülmüştür.⁵⁹ Bu iddia yukarıda anılan nedenlerle hem Emevîlerin hem de Abbâsîlerin işine geldiği için her iki hanedan mensup-

⁵³ Şehristânî, I, 91.

⁵⁴ Abdullah b. Muhammed en-Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-Îmâme*, Nşr. Josef van Ess, Beyrut 1971, s. 66.

⁵⁵ Şehristânî, I, 116.

⁵⁶ Akbulut, 343.

⁵⁷ Gerlof Van Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîa ve Mesîh Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev.: Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara 1986, 45.

⁵⁸ Ma'mer b. Râşid, XI, 58.

⁵⁹ Aḥmed b. Ḥanbel, IX, 217, IX, 221.

larınca benimsenmiş ve zaman içinde yerleşik kabul halini almıştır. Nitekim pek çok Sünnî otorite, halifenin Kureyş'ten olması gerektiğini savunmuştur.⁶⁰ Hatta bu iddia bu gün bile kimi çevrelerce savunulmaktadır. Sonuç itibarıyla Şîa'nın imâmet doktrininden esinlenilerek üretilen “İmamlar Kureyş'tendir” formu, siyasal gücün de etkisiyle Kureyş merkezli hilafet anlayışının yapı taşı olmuştur.

Dikkat edilirse Abbâsîler, Emevîler'in başlattığı saltanat sistemini aynen muhafaza etmişlerdir. Buna mukabil Benû Ümeyye hilâfetinin alternatifi olmayı iyi kullanmışlardır. Özellikle Hz. Peygamber'e nesebi yakınlığı da meşruiyetleri için gerekçe göstermişlerdir. Nitekim Halife Me'mûn kendisine veliâht olarak hanedan dışından (Ehl-i beyten) Ali er-Rızâ'yı tayin ettiği zaman bu girişimi hanedan içinde tepkiyle karşılanmıştır.⁶¹

İddialara göre Sakîfe'de Ebû Bekir “emîrler/idareciler bizden, vezirler sizdendir” sözünü söyleyene kadar başkanlık konusunda ısrarcı olan Ensar, tutumunu değiştirmiş ve bu görevin Muhacirlere ait olması gerektiği kanaatine varmıştır.⁶² Oysa bu sözün Sakîfe'de söylendiği iddiasını doğrulamak da mümkün değildir. Çünkü şayet Resûlüllah'ın böyle bir sözü varsa, Ensâr'ın bunu bilmemesi mümkün değildir. Bildiği halde Sakîfe'de toplanmışsa bu durumda Resûlüllah'ın sözüne muhalif davranmalarının izahı yapılmalıdır. Dikkat edilirse Muhâcirler böyle bir itirazla muhataplarının karşısına çıkmamıştır. Keza Ensâr da kendi arasında toplandığı zaman hiçbirisi, böyle bir söze atıf yapmamıştır. Şayet Ebû Bekir bu sözü biliyor ve burada hatırlatmışsa, bu durumda Ensâr'ı ikna etmek için onca çabanın nedenini izah etmek gerekir. Dahası bu söze rağmen son ana kadar başkanlık iddiasını sürdürmek isteyen Ensâr'ın tutumunu görmezden gelmek mümkün değildir. Üstelik tartışmalar kavga dönüşecek boyuta ulaşmıştır, ancak ne Muhacirler ne de Ensâr'dan

⁶⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Velâyetü'd-Dîniyye*, Kahire 1973, 6.

⁶¹ Casim Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, İstanbul 1988, XVII, 542.

⁶² Mâverdî, 6.

olanlar mezkûr sözü hatırlatıp tarafları yatıştırmak için bu söze atıf yapmamışlardır.

Şayet “İmamlar Kureyş’tendir” sözünün hadîs olduğu iddiası doğru ise ve Sakîfe’de dillendirilmişse, Ebû Bekir de Kureyşli idareci olduğu halde, birçok kabile veya bireysel ismin ona biat etmemesinin sebebi de izaha muhtaçtır. Örneğin Kureş’in en önemli iki kolu olan Benû Ümeyye ve Haşimîler başlangıçta biat etmemiştir. Keza Medine’de de Hazrec kabilesi mensuplarının önemli bir bölümü ile ayrıca bireysel olarak Zübeyr b. Avvâm, Selman el-Fârisî, Ebû Zer el-Ğifarî, Ammâr b. Yâsir ve Ubey b. Ka’b gibi isimler de biat etmemiştir.⁶³

Şunu belirtelim ki, “İmamlar/emîrler Kureyş’tendir” iddiası doğru dan vahyin mesajına da aykırıdır. Nitekim Kur’an görev veya sorumluluğun belli bir zümreye değil, ehline verilmesi ilkesini emreder ve ihtarda bulunur:

24

OMÜİFD

Allah emanetleri, görev ve sorumlulukları ehline vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletli davranmanızı emreder. Allah size güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah gören ve işitendir.⁶⁴

Mezkûr söz ile bu ayeti yan yana düşünmek mümkün değildir. İddianın doğru olması için Kureyşlilerin veya bu kableden çıkacak halifelerin hepsinin yetenekli olması gerekir. Oysa hepsinin ehil veya yetkin olduklarını söylemek mümkün değildir. Kaldı ki birçok Emevî ve Abbâsî halifesinin yeteneksiz olduğunu tarih kaydeder. Bu durumda mezkûr âyetin emri veya mesajı dikkate alınırca Resûlullah’ın bu iddiayı dile getirmesi kanaatimizce mümkün değildir.

Unutmamak gerekir ki, idarecilerin belli bir kableden veya Resûlullah’ın mensubu olduğu kabilden olması kaydı, bu kabileye veya zümreye ayrıcalık tanıma anlamına gelir. Oysa risalet hayatı boyunca Resûlullah’ın en çok üzerinde durduğu hassasiyetlerden birisi, insanlar arasında hak ve

⁶³ Vâkıdî, *Ridde*, 21; İbn Kuteybe, İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, tahk.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1967-1387, I, 17-18.

⁶⁴ Nisâ 4/58.

statülerin eşitliği prensibidir.⁶⁵ Nitekim kendi hayatı boyunca görev veya sorumluluk verdiği kişilerin hepsini kendi kabilesinden seçmemiştir. Kaldı ki, Kur'an insanlar arasındaki eşitlik prensibine vurgu yapar ve şu ilkeye dikkat çeker:

... inne ekramekum indallâhi etkâkum/Allah nezdinde en üstün olanınız, O'nun emir ve yasalarına en çok dikkat edeninizdir.⁶⁶

“İmamlar/başkanlar Kureyş'tendir” iddiasının bu kabileye özel statü sağlama/tanıma ve aynı zamanda kavmiyetçiliğe alan açma anlamına geleceğini de unutmamak gerekir. Referans verilen âyette de açıkça görüldüğü üzere, İslâm inancı asla kavmiyetçiliği onaylamaz. Nitekim Hatiboğlu, Hilafetin Kureyşliliği iddiasını kavmiyetçilik olarak nitelemiş ve bunun İslâm inancıyla bağdaşamayacağını bütün delilleri ile ortaya koymuştur.⁶⁷

İddianın hiçbir inandırıcılığı ve geçerliliğinin olmadığını tarihi verilerle de teyit edebilmek mümkündür. Örneğin Buhârî gibi Sünnî otoritenin eserinde ve diğer kaynaklarda mezkûr iddia yer alsa da, bu gün ne Kureyş'ten ne de halifelikten söz etme imkânı kalmıştır. Dahası zaten Resûlullah'ın sağlığında Müslümanların idarecisi/başkanı olarak ne imâmet ne de hilâfet gibi kavramlar kullanılmıştır. Bu kavramlar daha sonra Şîi ve Sünnî geleneğin kendi başkanlık iddiasını temellendirebilmek amacıyla oluşturulmuş, geriye dönük iddialardır ve hiçbir gerçekliği yoktur.

“İmâmlar Kureyşten'dir” rivayeti üzerine bir makale kaleme alan Ali Bakkal, bu iddianın uydurulmuş olabileceği ihtimalini dikkate almadığından rivayeti kurtarma gayretine girerek bunun halifelik için değil, seriyye komutanlığı için söylendiğini iddia etmiştir. Hatta daha sonraki dönemlerde bu sözün söylendiği bağlamdan koparılarak hilafet seçimine

⁶⁵ Müslim, “İtk”, 20, “Hac”, 467; Ebu Davud, “Menasik”, 95, 96; Nesâî, “Kasâme”, 13-14.

⁶⁶ Hucûrat 49/13.

⁶⁷ Mehmet Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği; İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik*, Kitâbiyât, Ankara 2005.

özgü bir nass gibi kabul edildiğini dile getirmiştir.⁶⁸ Yine onun iddiası ve yorumuna göre, Hz. Ebû Bekir'in bu sözü üzerine Ensâr'ın hilafet konusundaki hak iddiası, giderek zayıflamıştır.⁶⁹ Oysa bu iddiaların hiçbir inandırıcılığı yoktur.

Dile getirilen son gerekçenin gerçekçi veya inandırıcı olması için, Resûlullah'ın sadece Kureyş'ten komutan veya idareci ataması gerekirdi. Oysa tam aksine Ensar dahil olmak üzere birçok değişik kabileden idareciler atamıştır. Örneğin Hazrecli Abdullah b. Revâha'yı Mu'te ordusuna komutan tayin etmiştir.⁷⁰ Hazrecli Beşîr b. Sa'd⁷¹ gibi değişik isimleri de komutan olarak görevlendirmiştir.⁷² Şayet Resûlullah'ın böyle bir söz söylediğini varsayarsak, doğrudan kendi kendisiyle çelişmiş olduğunu kabul etmemiz gerekir. Hâlbuki bu iddia "*Lime teqûlûne mâlâ tef'alûn?/Niçin yapmayacağımız şeyleri söylüyorsunuz?*"⁷³ âyetinin mesajına aykırıdır. Allah Resûlü, tebliğ ettiği vahyin mesajıyla çelişemez.

26

OMÜİFD

Sonuç

Sünnî gelenekteki "İmamlar Kureyş'tendir" sözünün Sakîfe'de dillendirildiği iddiası doğru değildir. Dahası böyle bir söz sonradan oluşturulmuş bir iddiadır ve hiçbir inandırıcılığı yoktur. Sakîfe'de ileri sürülen gerekçe, Ensâr'ın başkanlık iddiasına karşı Muhacirlerin "emîr/başkan/idareci bizden, vezir/yardımcılar sizden olsun" teklifidir. Ancak Kureyş merkezli idarî tekeli elde tutmak için, "İmamlar Kureyş'tendir" iddiası özellikle ortaya atılmış ve hadîs formuna sokulmuştur. Böyle bir iddianın ortaya atılmasında Şîa'nın benimsediği "İmamların Ehl-i Beyt'ten" olduğu inancının etkili olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁸ Ali Bakkal, "Hz. Ebû Bekir'in Halîfe Seçilmesinde 'İmamlar Kureyş'tendir' Hadîsinin Rolü Üzerine", *İSTEM*, (Yıl: 3, sayı: 6, 2005), 27.

⁶⁹ Bakkal, 88-89.

⁷⁰ Tirmizî, "Cum'a", 28; Abdullah b. Revaha yine Resûlullah tarafından Mu'te savaşında üçüncü sırada komutan olarak görevlendirilmişti. Buhârî, "Meğâzî", 44.

⁷¹ İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre (Siyerin Özü)*, çev.: M. Salih Arı, Çıra Yay. İstanbul 2004, 54.

⁷² Müslim, "İmâre", 40.

⁷³ Saff 61/2.

“İmamlar/idareciler Kureyş'ten olmalı” iddiasının, ne vahiy ne de Resûlüllah'ın öğretisiyle bağdaştırılması mümkündür. Aksine bu söz hem vahye hem de onun öğretisine aykırıdır. Dolayısıyla böyle bir sözü kabul edebilmek mümkün değildir. Dikkat edilirse Ensâr Sakîfe'de son ana kadar direktmiştir. Hatta iki taraf arasında ciddi gerginlikler yaşanmış, ancak emirin/başkanın Kureyş'ten olacağına dair bir hadîs gündeme gelmemiş/getirilmemiştir. Ebû Bekir kendi gerekçelerini sayarken böyle bir söze atıfta bulunmamıştır. Görüldüğü kadarıyla Ebû Bekir'in “Emirler bizden” açıklaması veya vurgusu, başkanlığın veya halifelüğün Kureyş'e ait olması gerektiği iddialarına mesnet oluşturmuş ve kapsamı değiştirtilererek imamların, bir süre sonra da halifelerin Kureyş'ten olması gerektiği söylemlerine dönüştürülüp iktidarların hedeflerine göre bağlayıcı bir referans olarak sunulmuştur.

Anlaşıyor ki, Sakîfe'de dile getirilen Hz. Peygamber'e yakınlık gerekçesi istismar edilmiş ve bu söz Kureyş tekelli hilafet anlayışının tesisinde başat rol oynamıştır. Oysa bu söz tamamen içi boş bir iddiadır ve herhangi bir inandırıcılığı bulunmamaktadır. Bütün bunların yanı sıra “İmamlar/Halifeler Kureyş'tendir” sözünün Sakîfe'deki toplantıda söylendiği iddiasını bütünüyle boşa çıkaran verilere sahip olduğumuz gibi, mezkûr iddianın dillendirilmesinden sonra Ensâr'ın başkanlık iddiasından vazgeçtiği söyleminin de hiçbir inandırıcılığının olmadığını ortaya koyan rivayetler bulunmaktadır. Tabir yerindeyse Sakîfe'de yaşanan kırık kırana mücadeledeki tarafların ısrarı böyle bir sözün dillendirilmediğinin delilidir. Mamafih dillendirilse bile hiçbir karşılığının olmadığı somut verileridir.

Dikkat edilirse Osmanlı padişahları “halife” bu sıfatını kullanmamışlardır. Daha doğrusu kullanamamışlardır. Her ne kadar padişahların güçlü olduğu dönemlerde buna ihtiyaç duymadıklarından söz edilse de, bize göre en ciddi sebeplerden birisi hadîs rivayetlerindeki iddialardır. Zira en muteber kaynaklarda bile halifenin Kureyş'ten olması gerektiği şartı, padişahlar için en ciddi engeldir. Mevcut engeli aşmak için Kureyşîlik zorunluluğunun kalmadığı şeklinde yorumlar yapıldığı gibi,

Osmanlı Padişahlarının soyunun Kureyş'e dayandığı gibi ciddiye bile alınmayacak yorumlar dile getirilmiştir. Bütün problem, "rivayetin mutlak doğruluğu" ön kabulüyle alakalıdır. Oysa böyle bir iddianın İslâm inancı açısından hiçbir savunulur tarafının olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kaynakça

Abdullah b. Muhammed en-Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, Nşr. Josef van Ess, Beyrut 1971.

Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), *Musnedu 'Ahmed b. Hanbel*, tahk.: Ahmed Ma'bed 'Abdulkerim, I-XIV, Beyrüt 1432/2011.

Akbulut, Ahmet, "Hâricîliğin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi", *AÜİFD*, (C. XXXI, Ankara 1989, ss. 331-348).

Avcı, Casim, "Hilâfet", *DİA*, İstanbul 1988.

28

Bahşel, Ebû'l-Hasan 'Eslem b. Sehl b. 'Eslem el-Vâsîî (ö.292/905), *Târîhu Vâsî*, tahk.: Kürkîs 'Avvâd, Beyrüt 1406/1985.

OMÜİFD

Bakkal, Ali, "Hz. Ebû Bekir'in Halîfe Seçilmesinde 'İmamlar Kureyş'tendir' Hadîsinin Rolü Üzerine", *İSTEM*, (Yıl: 3, sayı: 6, 2005).

Belâzurî, Ahmed b. Yaḥyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö.279/893), *Ensâbu'l-Eşrâf*, tahk.: Suheyl Zekkâr, Riyâd ez-Zerkelî, I-XIII, Beyrüt 1417/1996.

Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. 'Amr b. 'Abdulhâlk b. Ḥallâd el-'İtkî (ö.292/905), *el-Baḥru'z-Zeḥḥâr*, tahk.: Maḥfûzurrahmân Zeynullâh (I-IX); 'Adil b. Sa'd (X-XVII); Şabrî 'Abdulhâlık eş-Şâfi'î (XVIII), I-XVIII, Medîne 1988/2009.

Burrî, Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdullâh et-Tilmsânî (ö.645/1247'den sonra), *el-Cevhere fî Nesebi'n-Nebî ve Aşḥâbihi'l-'Aşere*, tahk.: Muhammed et-Tüncî, I-II, Riyâd 1403/1983.

Câhız, Ebû 'Oşmân 'Amr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Kinânî el-Leyşî (ö.255/869), *Faḍlu Benî Hâşim 'alâ Benî 'Abdi Şems*, basım yy.

Cevâd 'Alî (ö.1408/1987), *el-Mufaṣṣal fî Târîhi'l-'Arab Ḳable'l-İslâm*, I-XX, 1422/2001.

Diyâribekrî, *Târîhu'l-Ḥamîs fî Aḥvâli Enfesi'n-Nefis*, Beyrüt, I, 315, 351; Halebî, *İnsânu'l-'Uyûn fî Süreti'l-Emîni'l-Me'mûn*, Beyrüt 1427H.

- Ebū 'Avāne, Ebū 'Avāne Ya'kūb b. İshāk b. İbrāhīm en-Nisābūrī (ö.316/928), *Musteḥracu Ebī 'Avāne*, tahk.: 'Eymen b. 'Ārif ed-Dimeşkī, I-V, Beyrūt 1419/1998.
- Ebū Ya'lā, Aḥmed b. 'Alī b. el-Muṣunī b. Yaḥyā el-Mevsīlī (ö.307/920), *Mu'cemu Ebī Ya'lā el-Mevsīlī*, tahk.: 'İrşādu'l-Ḥaḳḳī'l-'Eşerī, Fayşalābād 1407H.
- Ebū Ya'lā, Aḥmed b. 'Alī b. el-Muṣunī b. Yaḥyā el-Mevsīlī (ö.307/920), *el-Musned*, tahk.: Ḥuseyn Selīm Esed, I-XIII, Dimeşk 1404/1984.
- Ebū'l-'Arab et-Temīmī, Muḥammed b. 'Aḥmed b. Temīm et-Temīmī el-'İfriḳī (ö.333/945), *el-Miḥen*, tahk.: 'Umar Suleymān el-'Uḳaylī, Riyād 1404/1984.
- Fayda, Mustafa, “Adnān”, DİA, İstanbul 2001.
- Fıḡlalı, Ethem Ruhi, “Gadîr-i Hum”, DİA, İstanbul 1996.
- Gerlof Van Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara 1986.
- Ḥalīfe b. Ḥayyāt, Ebū 'Amr Ḥalīfe b. Ḥayyāt b. Ḥalīfe el-'Uşfurī (ö.240/855), *et-Tārîḥ*, tahk.: Ekrem Dīyā el-'Umerī, Dimeşk, Beyrūt 1397/1977.
- Hatiboğlu, Mehmet Said, *Hilafetin Kureyşliliği; İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik*, Kitâbiyât, Ankara 2005.
- İbn 'Abdilberr, Ebū 'Omar Yūsuf b. 'Abdillāh b. Muḥammed b. 'Abdilberr en-Nemerī (ö.463/1071), *el-İnbāh 'alā Ḳabāilī'r-Ruvāh*, tahk.: İbrāhīm el-'Ebyārī, Beyrūt 1406/1985.
- İbn 'Adiyy, Ebū 'Aḥmed 'Abdullāh b. 'Adiyy b. 'Abdillāh b. Muḥammed b. Mubārek b. el-Ḳaṭṭān el-Curcānī (365/976), *el-Kāmül fi Du'afā'ı'r-Ricāl*, tahk.: Māzin Muḥammed es-Sersāvī, I-XI, Riyād 1434/2013.
- İbn 'Asākir, Ebū'l-Ḳāsim Şikatu'd-Dīn 'Alī b. el-Ḥasan b. Hibetillāh (ö.571/1176), *Tārîḥu Dimeşk*, tahk.: 'Amr b. Ğurāme el-'Umrevī, I-LXXX, 1415/1995.
- İbn Ebī 'Āsım, Ebū Bekr b. Ebī 'Āsım Aḥmed b. 'Amr eş-Şeybānī (ö.287/900), *es-Sunne - İbni Ebī 'Āsım*, tahk.: Muḥammed Nāşir ed-Dīn el-Elbānī, I-II, Beyrūt 1400.
- İbn Ebī Şeybe, Ebū Bekr b. Ebī Şeybe 'Abdullāh b. el-'Absī (ö.235/850), *el-Muşannef*, tahk.: Kemāl Yūsuf el-Ḥūt, I-VII, Riyād 1409.
- İbn Eḫī Mīmī, Ebu'l-Ḥuseyn Muḥammed b. Abdullāh b. el-Ḥuseyn b. Abdullāh b. Hārūn el-Baġdādī ed-Deḳḳāk el-Ma'rūf bi-İbn Eḫī Mīmī

(ö.390/1000), *Fevāidu İbn Eḫī Mīmī ed-Deḫḫāk*, tahk.: Nebīl Sa‘duddīn Cerrār, Riyād 1426/2005.

İbn Ḥabīb, Ebū Ca‘fer Muḫammed b. Ḥabīb b. Umeyye el-Baḡdādī (ö.245/860), *el-Muḫabbar*, tahk.: Ilse Lichtenstadter, Beyrūt, ty.

İbn Ḥazm, Ebū Muḫammed ‘Alī b. Aḫmed el-Endelusī (ö.456/1064), *Cemheretu Ensābi’l-‘Arab*, Beyrūt 1403/1983.

İbn Hazm, *Cevāmiu’s-Sīre (Siyerin Özü)*, çev.: M. Salih Arı, Çıra Yay. İstanbul 2004.

İbn Hişām, *Sīretü’n-Nebî (s.a.s.)*, nşr.: Muhammed Muhyiddīn Abdulhamīd, Mısır 1963/1383.

İbn Keşir, Ebū’l-Fidā’ İsmāil b. ‘Omar b. Keşir el-Ḳureşī ed-Dimeşķī (ö.774/1373), *el-Bidāye ve’n-Nihāye*, tahk.: ‘Alī Şirī, 1408/1988.

İbn Keşir, *es-Sīretü’n-Nebevīyye (el-Bidāye ve’n-Nihāye’den)*, tahk.: Muştafā ‘Abdulvahid, Beyrūt 1395/1976.

İbn Ḳuteybe, Ebū Muḫammed ‘Abdullāh b. Muslim b. Ḳuteybe ed-Dineverī (ö.276/890), *el-Ma‘ārif*, tahk.: Şervet ‘Ukkāşe, 1413/1992.

30 OMÜİFD İbn Kuteybe, *el-İmāme ve’s-Siyāse*, tahk.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1967-1387.

İbn Nāsıruddīn ed-Dimeşķī, Muḫammed b. ‘Abdillāh el-Ḳaysī eş-Şāfi‘ī (ö.842/1438), *Cāmi‘u’l-Āsār fī’s-Siyer ve Mevlidī’l-Muḫtâr*, tahk.: Ebū Ya‘ḳub Neş‘et Kemāl, I-VIII, 1431/2010.

İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, Kahire 2002, III, 168.

İbnu’l-Cevzī, Ebu’l-Ferec Cemāluddīn ‘Abdurrahmān b. ‘Alī b. Muḫammed (ö.597/1201), *el-Muntaẓam fī Tārīḫi’l-Mulūk ve’l-‘Umem*, tahk.: Muḫammed ‘Abdulkādir ‘Aṭā, Muştafā ‘Abdulkādir ‘Aṭā, I-XIX, Beyrūt 1412/1992.

İbnu’l-Eşir, Ebū’l-Ḥasen ‘Alī b. Ebī’l-Kerem Miḫammed b. Muḫammed eş-Şeybānī el-Cezerī (ö.630/1233), *el-Kāmil fī’t-Tārīḫ*, tahk.: ‘Umar ‘Abdusselām Tedmurī, I-X, Beyrūt 1417/1997.

Ḳāḍī ‘Abdulcebbār, Ebū’l-Ḥuseyn ‘Abdulcebbār b. Aḫmed el-Hemeżānī (ö.415/1024), *Teşbītu Delā’ili’n-Nubuve*, I-II, Kahire, ty.

Ḳalkaşandī, Ebū’l-‘Abbās Aḫmed b. ‘Alī (ö.821/1418), *Nihāyetü’l-Ereb fī Ma‘rifeti Ensābi’l-‘Arab*, tahk.: İbrahim el-İbyārī, Beyrūt 1400/1980.

Ma‘mer b. Rāşid, Ma‘mer b. Rāşid el-Ezdī (ö.153/770), *el-Cāmi‘*, tahk.: Ḥabību’r-Rahmān el-‘A‘zamī, I-II (Muşannef’in 10 ve 11. cüzleri), Pakistan 1403H.

- Mâverdi, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultaniyye ve'l-Velâyetu'd-Dîniyye*, Kahire 1973.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. el-Hüseyn b. 'Alî (ö.346/958), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, tahk.: 'Abdullah İbrâhîm eş-Şâvî, Kahire, ty.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. el-Hüseyn b. 'Alî (ö.346/958), *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdinu'l-Cevher*, tahk.: Es'ad Dâğır, I-IV, Kım, ty.
- Muhibbuddîn et-Taberî, *Żehâiru'l-Ukbâ fî Menâkıbi zevî'l-Kurbâ*, Mısır 1356/1937.
- Nu'aym b. Hammâd, Ebû 'Abdullâh Nu'aym b. Hammâd b. Mu'âviye el-Mervezî (ö.228/843), *el-Fiten*, tahk.: Semîr 'Emîn ez-Zuheyrî, I-II, Kahire 1412.
- Öz, Mustafa -Avni İlhan, "İmâmet", *DİA*, İstanbul 2000.
- Rüyânî, Ebû Bekir Mihammed b. Hârûn er-Rüyânî (ö.307/920), *el-Musned*, tahk.: 'Eymen 'Alî Ebû Yemânî, I-II, Kahire 1416H.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd 'Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî (ö.562/1167), *el-Muntehab min Mu'cemi Şuyûhi's-Sem'ânî*, Riyâd 1417/1996.
- Şehristânî, Ebu'l-Fetħ Muhammed b. 'Abdu'l-Kerîm eş-Şehristânî (ö.548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, (I-III), Beyrut 1986.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aħmed b. Eyyûb eş-Şâmî (ö.360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr - et-Taberânî*, tahk.: Ğamdi b. 'Abdulmecid es-Selefi, I-XXV, Kâhire, II, 196.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî (ö.310/923), *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk, ve Şîlatu Târîh et-Taberî*, I-XI, Beyrût 1387/1967.
- Ṭayâlisî, Ebû Dâvûd Suleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd el-Başrî (ö.204/820), *el-Musned*, tahk.: Muhammed b. 'Abdilmuħsin et-Turkî, I-IV, Mısır 1419/1999.
- Vâkıdî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Ömer b. Vâkıd el-Eslemî (ö.207/823), *er-Ridde me'a Nebzetin min Futûhi'l-İrâk ve Żikri'l-Muşemmâ b. Ğârîşe eş-Şeybânî*, tahk.: Yahyâ el-Cebbûrî, Beyrût 1410/1990.
- Ya'kûb b. Sufyân el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Sufyân el-Fârisî (ö.277/891), *el-Ma'rifet ve't-Târîh*, tahk.: Ekrem Dîyâ el-'Umerî, I-III, Beyrût 1401/1981.
- Ya'kûbî, Aħmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıħ (ö.292/905'den sonra), *et-Ta'rîh*, I-II, Basım yy.

Yıldız, Hakkı Dursun, "İbnü'l-Eş'as", *DİA*, İstanbul 2000.
Zahîruddîn el-Beyhakî, İbn Fendeme Ebû'l-Hasan Zahîruddîn 'Alî b. Zeyd
b. Muḥammed (ö.565/1170), *Lubābu'l-Ensāb ve'l-Elkāb ve'l-Aḳāb*, Ba-
sım yy.

